

MPRA

Munich Personal RePEc Archive

Greek Sovereign Defaults in Retrospect

Lefteris, Tsoulfidis

University of Macedonia

6 October 2012

Online at <https://mpra.ub.uni-muenchen.de/42843/>
MPRA Paper No. 42843, posted 27 Nov 2012 08:10 UTC

Greek Sovereign Defaults in Retrospect

Lefteris Tsoulfidis

Associate Professor
Department of Economics
University of Macedonia
156 Egnatia Street
Tel.: 30 2310 891-788
Fax: 30 2310 891-786
E-mail: Lnt@uom.gr

Abstract

This article presents and critically evaluates the Greek sovereign defaults and puts them into historical perspective. More specifically, each of the four defaults of the Greek State (1827, 1843, 1893 and 1932) was not an isolated episode in the turbulent economic history of capitalism, but rather it was a manifestation of the respective worldly depressionary periods of 1815-1845, 1873-1896, 1920 - 1940(5). In other words, the depressions increased substantially the likelihood of a default especially for the weaker economies. This by no means implies that the Greek sovereign defaults were to occur as in a natural phenomenon-like way, but rather to show that in each particular default the general economic conditions, in combination with wrong economic policies pursued, in most cases, by inept governments further increased the likelihood of a default, as this can be judged from the Greek experience of the past four defaults. Different economic policies could have postponed or even rescued the country from sovereign defaults and their dire consequences for the vast majority of people. Furthermore, the paper shows that post-default economic life was exceedingly more difficult and it took decades until the return to normalcy.

Key Words: Sovereign default, depressions, long waves, Greek economy.

JEL Classifications: B50, N13, N14, N24

Οι πτωχεύσεις του ελληνικού κράτους¹

Λευτέρης Τσουλφίδης

Αναπληρωτής Καθηγητής
Τμήμα Οικονομικών Επιστημών
Πανεπιστήμιο Μακεδονίας
Εγνατίας 156
Τηλ. : 30 2310 891-788
Fax: 30 2310 891-786
E-mail: Lnt@uom.gr

Περίληψη

Το παρόν άρθρο παρουσιάζει και κριτικά αξιολογεί τις χρεοκοπίες του ελληνικού κράτους και τις θέτει σε ιστορική προοπτική. Πιο συγκεκριμένα, οι τέσσερις πτωχεύσεις (1827, 1843, 1893 και 1932) δεν ήταν μεμονωμένα επεισόδια στην ταραχώδη οικονομική ιστορία του καπιταλισμού, αλλά εκδηλώσεις των παγκόσμιων μακροχρόνιων υφέσεων των περιόδων: 1815-1845, 1873-1896, 1920-1940(5). Υπό αυτές τις συνθήκες η πιθανότητα στάσης πληρωμών και πτώχευσης γενικότερα αυξάνεται ιδίως για τις ασθενέστερες οικονομίες. Αυτό όμως δεν σημαίνει ότι οι ελληνικές χρεοκοπίες ήταν να συμβούν σαν να επρόκειτο για φυσικά φαινόμενα, αλλά ότι σε κάθε συγκεκριμένη μακροχρόνια ύφεση, οι οικονομικές συνθήκες, σε συνδυασμό με την λαθεμένη οικονομική πολιτική που ακολουθήθηκε από τις εκάστοτε κυβερνήσεις αύξησε περαιτέρω την πιθανότητα πτώχευσης. Διαφορετικές οικονομικές πολιτικές θα μπορούσαν να αναβάλουν ή ακόμη και να αποτρέψουν την πτώχευση της χώρας και τις τρομερές συνέπειες της για τις οικονομικές συνθήκες της συντριπτικής πλειοψηφίας του πληθυσμού. Επιπλέον, η έρευνα δείχνει ότι η οικονομική ζωή μετά από κάθε πτώχευση ήταν εξαιρετικά δύσκολη και χρειάστηκαν δεκαετίες μέχρι την επιστροφή στην ομαλότητα.

¹ Ευχαριστίες οφείλονται στην Περσεφόνη Τσαλίκη και στους Θόδωρο Μαριόλη και Γιώργο Τσολαΐδη για τις πολύτιμες παρατηρήσεις τους.

1. Εισαγωγή

Σε περιόδους οικονομικών κρίσεων, όπως η σημερινή, παρατηρείται έντονο ενδιαφέρον για τη μελέτη της οικονομικής ιστορίας. Η ιδέα είναι ότι, μελετώντας τα οικονομικά προβλήματα (φαινόμενα) στην ιστορική τους εξέλιξη, προσδοκούμε να διδαχτούμε και προπάντων να κατανοήσουμε τους μηχανισμούς και τις μακροχρόνιες τάσεις που διέπουν τη λειτουργία του οικονομικού συστήματος. Επιπλέον, η οικονομική ιστορία είναι κατά κάποιον τρόπο το εργαστήριο για τον έλεγχο της οικονομικής θεωρίας. Συνεπώς, χρειαζόμαστε την οικονομική ιστορία προκειμένου να ελέγξουμε τις επιπτώσεις διάφορων πολιτικών που δοκιμάστηκαν στο παρελθόν και να εξαγάγουμε συμπεράσματα για ανάλογες πολιτικές στις σημερινές συνθήκες ή, τέλος, να επεξεργαστούμε εντελώς νέες πολιτικές, λαμβάνοντας την εμπειρία που έχουμε αποκομίσει από προηγούμενες.

Η οικονομική ιστορία του καπιταλισμού χαρακτηρίζεται από μακροχρόνιες μεταπτώσεις της οικονομικής δραστηριότητας, «longue durée» σύμφωνα με τον Braudel, «μακρά κύματα» σύμφωνα με τον Kondratiev, αλλά και τον Hobsbawm. Οι Reinhart and Rogoff (2011, σ. 1682) στην έρευνά τους για τη σχέση δημόσιου χρέους και πτωχεύσεων αναφέρονται στην εξέλιξη του λόγου δημόσιου χρέους προς ΑΕΠ για 70 χώρες της Αφρικής, Ασίας, Ευρώπης, Βόρειας Αμερικής, Λατινικής Αμερικής και Ωκεανίας και καταλήγουν στο αναμενόμενο συμπέρασμα ότι στην καθοδική φάση του μακρού κύματος παρατηρούνται οι περισσότερες πτωχεύσεις κρατών. Μάλιστα, διατείνονται ότι οι διαδοχικές πτωχεύσεις μπορεί να απέχουν πέντε χρόνια, δηλαδή δύο πτωχεύσεις σε μια βαθιά ύφεση, ωστόσο η πιο συνηθισμένη περίπτωση είναι αυτή των 50 χρόνων, μια περίπτωση που συνάδει με την υπόθεση των μακροχρόνιων κύκλων. Η ιδέα είναι ότι, στις φάσεις της ύφεσης, οι πιο αδύναμες οικονομίες είναι πολύ πιο ευάλωτες και, σε ένα δυσμενές εθνικό και διεθνές κλίμα, είναι πολύ πιθανόν οι δανειακές τους υποχρεώσεις, ακόμη και αν δεν είναι μεγάλες, να οδηγηθούν σε αδυναμία εξεύρεσης χρηματοδότησης και άρα να χρεοκοπήσουν.

Αυτή είναι η περίπτωση της ελληνικής οικονομίας, της οποίας σε κάθε περίοδο κρίσης αναδεικνύονταν οι αδυναμίες και υφίστατο μία ή ακόμα και δύο πτωχεύσεις. Ειδικότερα, διακρίνουμε τις ακόλουθες πτωχικές φάσεις της παγκόσμιας οικονομίας και τις αντίστοιχες πτωχεύσεις του ελληνικού κράτους:

- Κρίση: 1815-1845, πτωχεύσεις του 1827 και του 1843
- Κρίση: 1873-1896, πτώχευση του 1893
- Κρίση: 1920-1945, πτώχευση του 1932
- Κρίση: 1970-1980 - ;
- Κρίση: 2007- «οιονεί» πτώχευση του 2010.

Εξαίρεση αποτελεί η λεγόμενη «βουβή» ύφεση των δεκαετιών 1970 και 1980, όπου η Ελλάδα φαίνεται να έφτασε πολύ κοντά στην πτώχευση στα τέλη της δεκαετίας του 1980 ή στις αρχές του 1990, αλλά την απόφυγε κυρίως λόγω της διεθνούς ανάκαμψης που τη συμπαρέσυρε σε μια ανοδική φάση μέχρι το 2007, οπότε και ξέσπασε εκ νέου οικονομική κρίση και έφερε την Ελλάδα κοντά στην πτώχευση. Ας δούμε όμως συνοπτικά τις δύο πρώτες πτωχεύσεις και στη συνέχεια η προσοχή μας θα εστιαστεί στις πτωχεύσεις των ετών 1893 και 1932.

2. Η πτώχευση του 1827

Στη διάρκεια της Επανάστασης η κυβέρνηση ήλθε σε συμφωνία για δύο δάνεια που χορηγήθηκαν στην Ελλάδα από τη χρηματαγορά της Μεγάλης Βρετανίας, αναμφίβολα υπό επαχθείς όρους. Ειδικότερα, το πρώτο δάνειο 472.000 λιρών χορηγήθηκε το 1824 και χρηματοδότησε κυρίως τον εμφύλιο πόλεμο, ο οποίος στο μεταξύ είχε ξεσπάσει και έθετε ζητήματα ποια από τις αντιμαχόμενες πλευρές οφείλει τι. Το δεύτερο δάνειο συμφωνήθηκε το 1825, ήταν ύψους 1,2 εκατ. λιρών και χρησιμοποιήθηκε για την αγορά πολεμικού υλικού που δεν έφτασε ποτέ στην Ελλάδα. Τα δάνεια αυτά και η ανησυχία των ομολογιούχων για την αποπληρωμή τους φαίνεται να κράτησαν ενεργό το ενδιαφέρον των Άγγλων για τη δημιουργία ενός ανεξάρτητου ελληνικού κράτους. Μάλιστα το Πρωτόκολλο του Λονδίνου (1830), που καθιστούσε την Ελλάδα ανεξάρτητο κράτος, προέβλεπε την αποπληρωμή των συναφθέντων δανείων και γι' αυτό δεσμεύονταν εθνικές γαίες. Η Ελλάδα εξαιτίας αυτής της πτώχευσης αποκλείστηκε από τις διεθνείς κεφαλαιαγορές για τα επόμενα 53 χρόνια (Reinhart and Rogoff 2011, σ. 1678-9). Τα δάνεια αυτά ξεπληρώθηκαν το 1878 αντί 10 εκατ. λιρών!

3. Η πτώχευση του 1843

Η εγκαθίδρυση μοναρχίας στην Ελλάδα το 1833 συνοδευόταν από ένα δάνειο 60 εκατ. γαλλικών φράγκων που παραχωρήθηκαν στην Ελλάδα από τις κυβερνήσεις Αγγλίας, Γαλλίας και Ρωσίας. Είναι ενδιαφέρον να σημειώσουμε ότι μόνο τα 2/3 των δανείων αυτών (40 εκατ. φράγκα) δόθηκαν άμεσα και μάλιστα όχι στο ακέραιο, καθώς τα έξοδα έκδοσής του ήταν

υπεραυξημένα. Το δάνειο αυτό, όπως και τα προηγούμενα, δαπανήθηκε κυρίως για τις πληρωμές των προηγούμενων δανείων, την υποστήριξη της γραφειοκρατίας και σε στρατιωτικές δαπάνες. Η παγκόσμια οικονομία βρισκόταν σε κρίση ήδη από το 1815 και συνεχίστηκε με μεγαλύτερη σφοδρότητα τη δεκαετία του 1840. Η Ελλάδα, η οποία μάλιστα δεν έλαβε την τρίτη δόση του δανείου, αδυνατούσε να εκπληρώσει τις υποχρεώσεις της και γι' αυτό αναζήτησε νέο δάνειο, για το οποίο συνάντησε την άρνηση της Μεγάλης Βρετανίας, της Γαλλίας και της Ρωσίας. Μάλιστα, οι χώρες αυτές υπέγραψαν πρωτόκολλο που καθιστούσαν τα δανεικά τους απαιτητά. Οι διαπραγματεύσεις που ακολούθησαν με την ελληνική κυβέρνηση οδήγησαν στη συνυπογραφή μνημονίου, σύμφωνα με το οποίο η ελληνική κυβέρνηση όφειλε, μέσω μέτρων σκληρής λιτότητας, να αποπληρώσει τα δανεικά. Οι δανειστές, για να είναι βέβαιοι για την αποπληρωμή των οφειλομένων, τοποθέτησαν εκπροσώπους τους στα υπουργεία, προκειμένου να παρακολουθούν από κοντά την εφαρμογή των συμπεφωνημένων. Επισημαίνουμε ότι η πτώχευση της Ελλάδας δεν ήταν ένα μεμονωμένο επεισόδιο στην παγκόσμια οικονομία της εποχής εκείνης, καθώς οι μισές σχεδόν χώρες του κόσμου βρέθηκαν στην ίδια κατάσταση και σε αυτές περιλαμβάνονται, σχεδόν, όλες οι χώρες της Λατινικής Αμερικής.

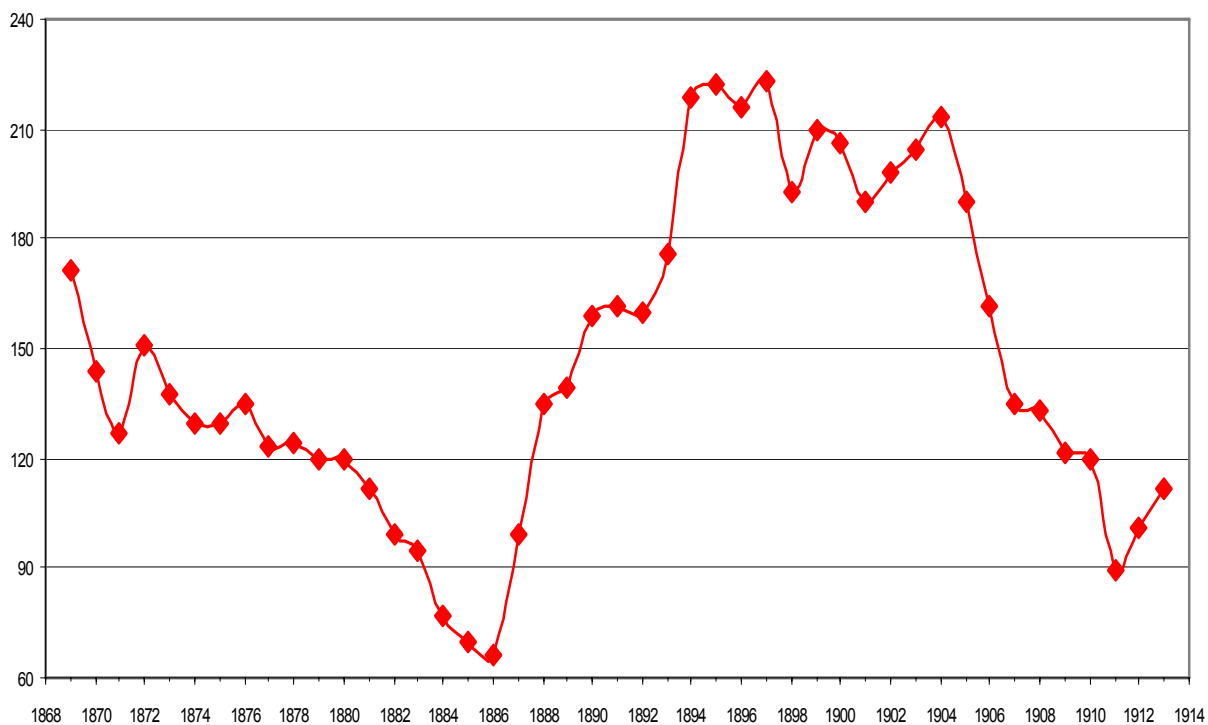
Ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα μέτρα λιτότητας που ελήφθησαν τότε (Ιούλιος 1843) και φέρουν πολλές ομοιότητες με τα σημερινά μέτρα των δύο πρόσφατων μνημονίων. Μεταξύ των μέτρων συμπεριλαμβάνονται: απολύσεις δημοσίων υπαλλήλων κατά το 1/3 και μείωση των μισθών των υπολοίπων κατά 20%. Διακοπή της παροχής συντάξεων, οι οποίες βέβαια ήταν λίγες και λαμβάνονταν από στρατιωτικούς και δημόσιους υπαλλήλους. Μείωση των στρατιωτικών δαπανών και των δημόσιων επενδύσεων. Αύξηση των δασμών και των φόρων. «Τακτοποίηση» των αυθαίρετων κατασκευών και των καταπατήσεων γης, όπως επίσης και όλων των εκκρεμών φορολογικών υποθέσεων, με την καταβολή κάποιου ποσού. Η αγανάκτηση του κόσμου από τη συνεχή μείωση του βιοτικού του επιπέδου οδήγησε σε στρατιωτικά κινήματα, τα οποία στις 3.9.1843 αξίωσαν και πέτυχαν την παραχώρηση συντάγματος.

4. Δυστυχώς (ξανα)πτωχέσαμε

Γνωρίζουμε ότι οι οικονομικές κρίσεις δεν είναι μόνιμες αλλά (μέχρι τώρα τουλάχιστον) περαστικές. Πράγματι, η ελληνική ναυτιλία μετά το 1850 αναπτύσσεται θεαματικά για μια σειρά από συγκυρίες, αλλά κυρίως λόγω της παγκόσμιας ανάπτυξης, και ταυτόχρονα η ελληνική βιομηχανία παρουσιάζει υψηλούς ρυθμούς μεγέθυνσης, που τους ακολουθούν και οι

νεοϊδρυόμενες τράπεζες. Την περίοδο μετά το 1875 κυριαρχεί στην πολιτική σκηνή ο Χ. Τρικούπης ο οποίος, παρ' ότι ασπάζεται φιλελεύθερες οικονομικές αρχές, εντούτοις εφαρμόζει πολιτικές ενεργού ζήτησης, πολύ πριν από τον Κένυς, με την ιδέα ότι χρειάζεται πρώτα η ανάπτυξη, που μπορεί να έλθει μόνο μέσω ενός ισχυρού κράτους, προκειμένου να παράσχει την αναγκαία στήριξη στις δυνάμεις της αγοράς, έτσι ώστε αυτές στη συνέχεια να λειτουργούν αποτελεσματικά με τη λιγότερη δυνατή παρέμβαση. Η οικονομική ανάπτυξη απαιτούσε τη δημιουργία έργων υποδομής (οδικό και σιδηροδρομικό δίκτυο, λιμάνια, αποξηραντικά έργα, αναδιάρθρωση της λειτουργίας του κράτους και την ενίσχυση του στρατού). Η χρηματοδότηση των έργων αυτών γινόταν μέσω διεθνούς δανεισμού. Είναι γεγονός ότι, λόγω της διεθνούς ύφεσης 1873-1896, υπήρχαν πολλά ανενεργά κεφάλαια στο εξωτερικό τα οποία αναζητούσαν επενδυτικές διεξόδους και επομένως το αρκετά υψηλότερο επιτόκιο που πρόσφερε η Ελλάδα ήταν αρκετά ελκυστικό για τους Ευρωπαίους κεφαλαιούχους να προσφέρουν, με σχετική ευκολία, τη χρηματοδότηση που χρειαζόταν η Ελλάδα. Υπολογίζεται ότι μεταξύ 1879 και 1893 η Ελλάδα δανείστηκε περίπου 640 εκατ. Φράγκα, εκ των οποίων έλαβε περί τα 468 εκατ. φράγκα (τα έξοδα φακέλου, που λέμε σήμερα, δεν ήταν ευκαταφρόνητα) και μόνο ένα πολύ μικρό ποσοστό (γύρω στο 6%) αυτών των χρημάτων ξοδεύτηκε παραγωγικά. Τα περισσότερα χρειάστηκαν για την πληρωμή προηγούμενων δανείων, τη χρηματοδότηση τραπεζών που παράπαιαν και τέλος την υποστήριξη των καταναλωτικών δαπανών του κράτους (Σβωρόνος 1995, σ. 292).

Εν τω μεταξύ, τα ελλείμματα διευρύνονταν και άρα συσσωρευόταν ολοένα και περισσότερο χρέος, το οποίο ως ποσοστό του ΑΕΠ έφτασε σε απίστευτα, ακόμη και με σημερινή εμπειρία, ύψη (το 1893 ήταν στο 220%), όπως παρατηρούμε στο Σχήμα 1 (τα στοιχεία προέρχονται από τη βάση δεδομένων των Reinhart and Rogoff, 2011).

Σχήμα 1. Δημόσιο χρέος ως ποσοστό του ΑΕΠ, 1869-1913

Η κρίση όμως που σοβούσε στην παγκόσμια οικονομία από το 1873 και μετά δεν άφησε ανεπηρέαστη την ελληνική οικονομία, της οποίας οι εξαγωγές σταφίδας (το κύριο εξαγωγικό της προϊόν) κατέρρευσαν το 1890 και το χειρότερο ήταν η δραματική μείωση της τιμής του προϊόντος των συναλλαγματικών εσόδων. Το αποτέλεσμα ήταν τα συναλλαγματικά διαθέσιμα του κράτους να μειωθούν επικίνδυνα, έτσι ώστε να καταστήσουν αρχικά δύσκολη και στη συνέχεια αδύνατη την εκπλήρωση των υποχρεώσεων (που τότε διεξάγονταν σε συνάλλαγμα) της χώρας προς τους δανειστές της. Η αναζήτηση νέου δανεισμού από τον Τρικούπη δεν τελεσφόρησε, με αποτέλεσμα την τρίτη πτώχευση του ελληνικού κράτους τον Δεκέμβριο του 1893. Έχει ενδιαφέρον να παρατηρήσουμε ότι οι δανειστές της Ελλάδας ήταν διεθνείς τραπεζικοί οίκοι (όπως οι Ρότσιλντ, Χάμπρο κ.ά.), γι' αυτό και η οικονομική ζωή της χώρας συνεχίστηκε χωρίς ιδιαίτερα προσκόμματα.

Τα μέτρα που ελήφθησαν, αμέσως μετά την πτώχευση, συμπεριελάμβαναν τις πληρωμές τόκων προς τους ξένους δανειστές κατά 30%, ενώ εξαιρέθηκαν οι εγχώριοι ομολογιούχοι, δηλαδή οι ελληνικές τράπεζες. Στις διαπραγματεύσεις με τους ξένους δανειστές στο Παρίσι το 1896 επιχειρήθηκε αυτό που σήμερα λέμε PSI. Η ελληνική πλευρά πρότεινε «κούρεμα» των τόκων κατά 40% των δανείων και την κεφαλαιοποίηση και απόδοση μέρους των εισπράξεων

των υπέγγυων προσόδων από τα κρατικά μονοπώλια και τον καπνό στους ξένους δανειστές (Ψαλιδόπουλος, 2011). Οι διαπραγματεύσεις οδηγήθηκαν σε ναυάγιο λόγω των μαξιμαλιστικών απαιτήσεων των ξένων δανειστών, οι οποίοι μάλιστα ασκούσαν πιέσεις στις κυβερνήσεις τους, ώστε να καμφθούν οι όποιες ελληνικές αντιστάσεις.

Ο πόλεμος του 1897 υποστηρίζεται ότι ενθαρρύνθηκε, αν όχι μεθοδεύτηκε, από τις δανείστριες χώρες. Δεν χρειαζόταν και ιδιαίτερη προσπάθεια, διότι φαίνεται ότι την εξωτερική πολιτική της Ελλάδας την εποχή εκείνη με ανοιχτό το κρητικό ζήτημα, την ασκούσαν ιδιώτες υπερπατριώτες. Οι αφορμές ποτέ δεν έλειπαν και ο πόλεμος που προκλήθηκε βρήκε τα οθωμανικά στρατεύματα σύντομα να προελαύνουν προς τη Λαμία. Η ελληνική κυβέρνηση ζήτησε την παρέμβαση των Μεγάλων Δυνάμεων των οποίων, θα πρέπει να σημειώσουμε, η ανταπόκριση ήταν άμεση. Είχαμε παύση των εχθροπραξιών και η Ελλάδα εξήλθε από τον πόλεμο, σχεδόν, χωρίς εδαφικές απώλειες, αλλά με τις δανειακές της υποχρεώσεις στο ακέραιο, που σ' αυτές προστέθηκαν και οι όχι ευκαταφρόνητες και ταπεινωτικές αποζημιώσεις προς την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Τέλος, η Ελλάδα αποδέχτηκε ακόμα μία ταπείνωση που ήταν η παρουσία του Διεθνούς Οικονομικού Ελέγχου (ΔΟΕ) που απαρτιζόταν από εκπρόσωπους της Βρετανίας, Γαλλίας Γερμανίας, Αυστρίας, Ρωσίας και Ιταλίας. Ο «έλεγχος» -ουσιαστικά πρόκειται για ευφημισμό- αφορούσε όχι μόνο τη διαχείριση όλων των φορολογικών εσόδων του κράτους, αλλά επιπλέον καθόριζε τη χάραξη νομισματικής πολιτικής. Ο ΔΟΕ έμελλε να παραμείνει στην Ελλάδα τυπικά και μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο (ουσιαστικά αντικαταστάθηκε από τη Νομισματική Επιτροπή 1946) αλλά η οριστική του κατάργηση έγινε με νόμο μόλις το 1977!

5. Η πτώχευση του 1932 και ο Ελ. Βενιζέλος

Η άνθηση που ακολουθεί μετά το 1896 και διαρκεί μέχρι το τέλος του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου ή τις αρχές της δεκαετίας του 1920 συμπαρασύρει και την ελληνική οικονομία. Τα δημοσιονομικά της Ελλάδας μπαίνουν σε τάξη, η δραχμή ξαναγίνεται σκληρό νόμισμα και το 1910 η Ελλάδα επανεντάσσεται στη Λατινική Νομισματική Ένωση, η αντίστοιχη ΟΝΕ του 19ου αιώνα και των αρχών του 20ού. Η Ελλάδα γίνεται η ισχυρή οικονομία και οι Βαλκανικοί Πόλεμοι, έχει υποστηριχτεί, αποτελούν ένδειξη της σχετικής ευρωστίας που πέτυχε η ελληνική οικονομία. Στη διάρκεια, μάλιστα, των Βαλκανικών Πολέμων επιταχύνθηκε η οικονομική ανάπτυξη, διότι οι μεν στρατευθέντες αντικαταστάθηκαν πολύ εύκολα λόγω του πλεονάζοντος εργατικού δυναμικού, ενώ ταυτόχρονα η αύξηση της ζήτησης για στρατιωτικά αγαθά (στολές, τρόφιμα κ.λπ.) συνέβαλε στην περαιτέρω οικονομική ανάπτυξη. Ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος

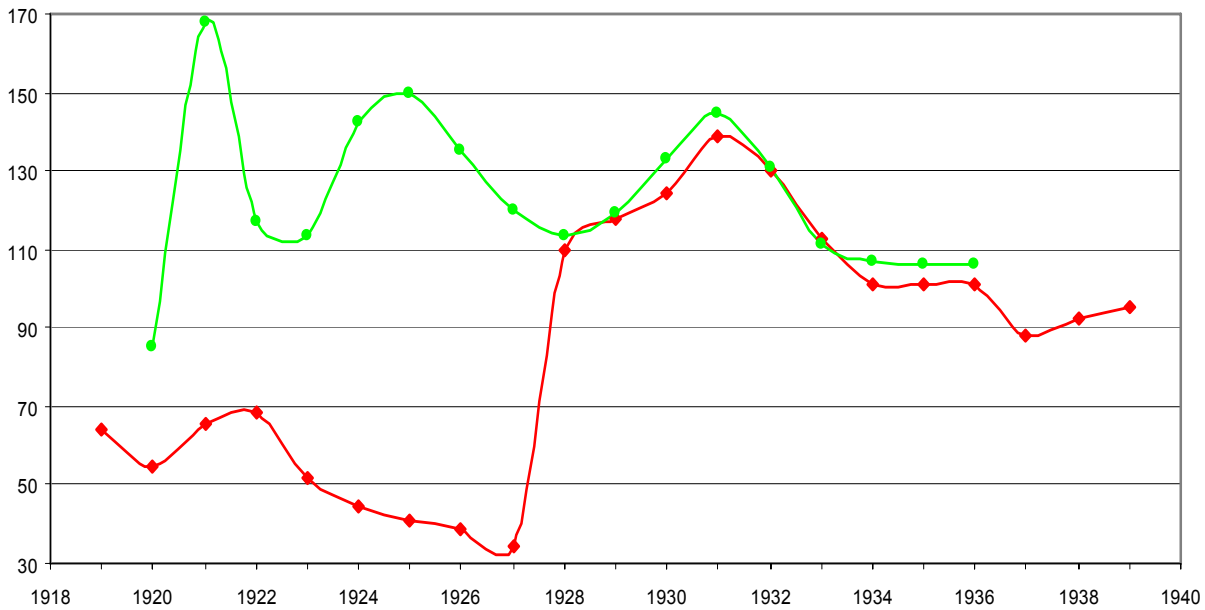
επηρέασε θετικά την οικονομία, διότι η ελληνική κυβέρνηση, ακολουθώντας και αυτή το παράδειγμα των περισσοτέρων χωρών, υιοθέτησε προστατευτικό δασμολόγιο (από τον Φεβρουάριο του 1916) που ευνόησε τους εγχώριους παραγωγούς. Οι μαρτυρίες που υπάρχουν (διότι λείπουν τα ακριβή στοιχεία) κάνουν λόγο για διόγκωση των κερδών. Την ίδια στιγμή το εφοπλιστικό κεφάλαιο πέτυχε να επιβιώσει του ανταγωνισμού και των πολεμικών απωλειών του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου και να αποκομίσει σημαντικά κέρδη. Τέλος, διαπιστώνεται και σημαντική αύξηση των μεταναστευτικών εμβασμάτων (Mazower, 2002, σσ. 82-83). Η κατάσταση, όμως, αλλάζει άρδην τη δεκαετία του 1920 και επιδεινώνεται τη δεκαετία του 1930. Έτσι, την περίοδο μετά το 1929 παρατηρείται πτώση του γενικού δείκτη τιμών, ενώ τα χρόνια της κρίσης παρατηρείται και στην Ελλάδα το φαινόμενο του αντιπληθωρισμού, ιδίως τα έτη 1929-1932. Από το 1926 ξεκινά ένα πρόγραμμα οικονομικής ανασυγκρότησης της χώρας που επιταχύνεται με την έλευση του Βενιζέλου. Ιδρύεται η Τράπεζα της Ελλάδος (ΤτΕ) και η δραχμή προσδέεται στην αγγλική λίρα, η οποία ήταν μετατρέψιμη σε χρυσό από το 1926. Με άλλα λόγια, ενώ η δραχμή δεν ήταν μετατρέψιμη κατευθείαν σε χρυσό, ήταν όμως μετατρέψιμη σε αγγλικές λίρες και αυτές με τη σειρά τους μπορούσαν (θεωρητικά τουλάχιστον) να μετατραπούν σε αντίστοιχη ποσότητα χρυσού.

Σε μια κριτική αξιολόγηση της κατάστασης πριν από το 1929, αλλά και μετά, και με βάση τα διαθέσιμα στοιχεία, διαπιστώνεται ότι η ελληνική οικονομία βρισκόταν σε κρίση ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 1920· ειδικότερα, το πρόβλημά της ήταν ότι τα τακτικά έσοδα στον προϋπολογισμό μονίμως υπολείπονταν των δαπανών, ένα έλλειμμα που μόνο ο δανεισμός μπορούσε να καλύψει. Και ο εξωτερικός δανεισμός προϋπόθετε, μεταξύ άλλων, νομισματική σταθερότητα και ισχυρή κυβέρνηση. Προϋποθέσεις που η Ελλάδα πέτυχε να τις διασφαλίσει ξεκινώντας από τη νομισματική μεταρρύθμιση του 1926 και δύο χρόνια αργότερα με τον σχηματισμό ισχυρής (223 βουλευτές λόγω του πλειοψηφικού εκλογικού συστήματος) κυβέρνησης υπό τον Βενιζέλο. Η κυβέρνηση από το 1928, ακολουθώντας πιστά τις συμβουλές των ιθυνόντων της ΚτΕ, ξεκίνησε μια σειρά σημαντικών μεταρρυθμίσεων και εγκαινίασε ένα πρόγραμμα μεγάλων δημόσιων έργων, που θα τα χρηματοδοτούσε με δάνεια από το εξωτερικό. Στα δημόσια έργα συμπεριλαμβάνονται χτίσιμο σχολείων, επέκταση του οδικού δικτύου, εγκατάσταση τηλεφωνικού δικτύου, αποξήρανση λιμνών, υδροδότηση Αθηνών (κατασκευάστηκε η λίμνη του Μαραθώνα), είχαμε ακόμη και τον σχεδιασμό νέων πόλεων, για να δεχτούν πρόσφυγες, μεταξύ άλλων έργων. Όλα έδιναν την αίσθηση ότι τα προβλήματα ξεπεράστηκαν και ο Βενιζέλος, ένας εκ φύσεως αισιόδοξος πολιτικός, πέτυχε να μεταδώσει

αυτήν την αισιοδοξία του σε έναν πληθυσμό που είτε έδειχνε εμπιστοσύνη ή παντελή άγνοια κινδύνων.

Ειδικότερα, αν πούμε ότι η αγροτική μεταρρύθμιση είχε επιτευχθεί το 1923 και η διαρκής νομισματική αστάθεια αποτελούσε ανάμνηση, καθώς η κυβέρνηση Βενιζέλου το 1928, ακολουθώντας το παράδειγμα άλλων αναπτυγμένων χωρών και τις συμβουλές των ιθυνόντων της ΚτΕ, πέτυχε την ίδρυση κεντρικής τράπεζας, δηλαδή την ΤτΕ, αντίθετα με τα συμφέροντα και άρα τη βούληση των εμπορικών τραπεζών. Η δημιουργία της ΤτΕ ήταν όμως όρος εκ των *ων ουκ άνευ* για την παροχή δανείων προς την Ελλάδα, που τόσο απαραίτητα ήταν προκειμένου να εισάγει πρώτες ύλες, μηχανήματα και κυρίως αγροτικά προϊόντα (δεδομένου ότι η εγχώρια αγροτική παραγωγή δεν επαρκούσε για τις διατροφικές ανάγκες του πληθυσμού), ενώ ταυτόχρονα η κυβέρνηση με τα εξωτερικά δάνεια μπορούσε να χρηματοδοτεί το φιλόδοξο πρόγραμμα δημόσιων επενδύσεων που είχε εξαγγείλει. Ακόμη, ο Βενιζέλος, ακολουθώντας τα καθιερωμένα της εποχής του και τη λογική που έλεγε ότι ισχυρή δραχμή συνεπάγεται εμπιστοσύνη των πιστωτών προς την Ελλάδα, σύνδεσε τη δραχμή με τον χρυσό μέσω της λίρας Αγγλίας.

Ενέργειες αυτού του είδους σε ένα διεθνές κλίμα πιστωτικής χαλάρωσης επέτρεπαν στην κυβέρνηση Βενιζέλου να δανείζεται στις διεθνείς αγορές, προκειμένου να χρηματοδοτεί το φιλόδοξο πρόγραμμα δημόσιων επενδύσεων, η απόδοση των οποίων θα επέτρεπε τη μελλοντική αποπληρωμή του χρέους που συσσωρευόταν επικίνδυνα. Αν και το μέγεθος του χρέους παίζει σημαντικό ρόλο στη δυνατότητα μιας χώρας να ανταποκρίνεται στις διεθνείς της υποχρεώσεις, όμως, όταν ξεσπά ύφεση με μακρά διάρκεια και οι εξαγωγές της χώρας βυθίζονται, συνεπάγεται ότι το διαθέσιμο συνάλλαγμα δεν επαρκεί για την αποπληρωμή των ετήσιων τοκοχρεολυσίων. Επομένως, θα πρέπει να συναφθούν νέα δάνεια, διαφορετικά η πτώχευση γίνεται αναπόφευκτη. Η εξέλιξη του χρέους της Ελλάδας ως προς το ΑΕΠ δίνεται στο Σχήμα 2.

Σχήμα 2. Δημόσιο χρέος ως ποσοστό του ΑΕΠ 1919-1939

Τα στοιχεία από τη βάση δεδομένων των Reinhart and Rogoff (2011) που αντιπαραθέσαμε με αυτά του βιβλίου του Mazower (2002), που αφορούν μόνο την περίοδο 1920-1936. Και στις δύο εκτιμήσεις υποθέτουμε το ίδιο ΑΕΠ της ελληνικής οικονομίας βάσει των στοιχείων που πέτυχε να ανασυνθέσει ο Κωστελένος κ.ά. (2007). Οι αποκλίσεις των δύο εκτιμήσεων είναι σημαντικές μέχρι το 1928 και στη συνέχεια οι δύο δείκτες είναι παρόμοιοι. Εικάζουμε ότι τα στοιχεία δημόσιου χρέους των Reinhart and Rogoff (2011), ως πιο πρόσφατα, θα πρέπει να είναι πιο αξιόπιστα.

Ο Βενιζέλος θεώρησε ότι η νομισματική σταθερότητα εξασφάλιζε τη γενικότερη σταθερότητα, γι' αυτό, όταν κατέρρευσε το χρηματιστήριο της Νέας Υόρκης τη «μαύρη Τρίτη» στις 29 Οκτωβρίου του 1929, στην Ελλάδα καταβλήθηκε κάθε προσπάθεια ώστε το Χρηματιστήριο Αθηνών να παραμείνει ανοιχτό, παρά την πτωτική του πορεία. Ειδικότερα, παραχωρήθηκαν αρκετές πιστώσεις στους χρηματιστές, ώστε να διευκολυνθούν στις συναλλαγές τους, ενώ η Εθνική Τράπεζα Ελλάδας (ΕΤΕ), υπό την παρότρυνση της κυβέρνησης, αγόραζε τίτλους σε μια απέλπιδα προσπάθεια συγκράτησης (δηλαδή, χειραγώγησης) της πτωτικής πορείας του χρηματιστηριακού δείκτη. Πράγματι, ο δείκτης τιμών των μετοχών του Χρηματιστηρίου Αθηνών, από τις περίπου 83 μονάδες το Σεπτέμβριο του 1929, δύο χρόνια αργότερα, «κατρακύλησε» περίπου στις 45 μονάδες, δηλαδή η πτώση ήταν της τάξης του 46%. Έχει ενδιαφέρον να παρατηρήσουμε ότι τα γεγονότα στην άλλη άκρη του

Ατλαντικού έφταναν στην Ελλάδα με κάποια καθυστέρηση και προσλαμβάνονταν με σχετική αδιαφορία. Έτσι, ενώ το χρηματιστήριο «φλεγόταν» στη Νέα Υόρκη, όπως π.χ. τη λεγόμενη «μαύρη Πέμπτη» στις 24 Οκτωβρίου του 1929, η αναταραχή πέρασε σχεδόν απαρατήρητη ή τουλάχιστον χωρίς άμεσες επιπτώσεις στην πολιτική της ελληνικής κυβέρνησης ως προς το Χρηματιστήριο, το οποίο παρέμεινε ανοιχτό τις επόμενες «μαύρες» ημέρες και μήνες των διεθνών χρηματιστηρίων.

5.1 Η πολιτική της σκληρής δραχμής

Όλα όμως σηματοδοτούσαν αλλαγή φάσης της παγκόσμιας οικονομίας και η ελληνική δεν αποτελούσε εξαίρεση. Η κρίση εκδηλώθηκε με τη μείωση των ελληνικών εξαγωγών (δηλαδή των αγροτικών της προϊόντων, όπως καπνός, σταφίδα, ελιές, λάδι κ.λπ.), τη συρρίκνωση της παραγωγής και του μεταναστευτικού συναλλάγματος, ενώ διακόπηκε η χρηματοδότηση από το εξωτερικό που ήταν τόσο αναγκαία για το φιλόδοξο πρόγραμμα δημοσίων επενδύσεων. Εν τω μεταξύ, η κατάσταση στην Ευρώπη το 1931 χειροτέρευε διαρκώς, ιδίως στη Γερμανία, η οποία υπέφερε περισσότερο από κάθε άλλη χώρα από την ανεργία και από τις πολεμικές αποζημιώσεις που έπρεπε να πληρώνει. Για τους λόγους αυτούς η Γερμανία αναγκάστηκε να επιβάλει συναλλαγματικούς περιορισμούς (δεσμεύοντας μεγάλα ποσά αγγλικών λιρών) και μάλιστα τον Ιούνιο του 1931 προχώρησε στο κλείσιμο των χρηματιστηρίων της. Με άλλα λόγια, η Γερμανία έπαυσε να πληρώνει πολεμικές αποζημιώσεις, στις οποίες υπολόγιζαν οι Βρετανοί στην άσκηση της δικής τους νομισματικής και δημοσιονομικής πολιτικής. Οι δυτικές οικονομίες ήταν ήδη αρκετά συνδεδεμένες μεταξύ τους και οι συναλλαγματικοί περιορισμοί της Γερμανίας έγιναν άμεσα αισθητοί στην Αγγλία και κατακρήμνισαν τη συναλλαγματική ισοτιμία της λίρας έναντι των άλλων νομισμάτων. Η οικουμενική κυβέρνηση που σχηματίστηκε στην Αγγλία (24.8.1931) αποφάσισε στις 21.9.1931 την εγκατάλειψη της χρυσής βάσης με την ταυτόχρονη υποτίμηση της λίρας κατά 30%.

Ενώ αυτά συνέβαιναν στην Αγγλία και στη Γερμανία, η οικονομική πολιτική της τότε κυβέρνησης Βενιζέλου ήταν της λεγόμενης «σκληρής δραχμής», μια πολιτική που ο Βενιζέλος ήθελε να διατηρήσει πάση θυσία, διότι θεωρούσε ότι έτσι αυξάνεται η πιστοληπτική ικανότητα της χώρας. Η κυβέρνηση αισιοδοξούσε και ο Βενιζέλος διαβεβαίωνε ότι δεν πρόκειται να εγκαταλείψει την πολιτική του. Όσες διαβεβαιώσεις και να δίνονταν και όσο καλές και αν ήταν οι προθέσεις, οι δυνάμεις της αγοράς είναι αδυσώπητες και το κλείσιμο του Χρηματιστηρίου θεωρήθηκε επιβεβλημένο, για να αποφευχθούν οι μαζικές αγορές χρυσού που οφείλονταν στην αναστάτωση και την αβεβαιότητα που έφερνε η εγκατάλειψη του «κανόνα

χρυσού» από την Αγγλία. Η κυβέρνηση, στην προσπάθειά της να αποτρέψει τις συναλλαγές χρυσού, οι οποίες διεξάγονταν στο Χρηματιστήριο, αποφάσισε το κλείσιμό του προσωρινά αλλά, όπως γνωρίζουμε πολύ καλά, το προσωρινό στην Ελλάδα διαρκεί περισσότερο από ό,τι αρχικά ανακοινώνεται και έτσι το Χρηματιστήριο παρέμεινε κλειστό για τους επόμενους περίπου 15 μήνες. Ο Βενιζέλος προσκολλημένος στην πολιτική του θεωρούσε ότι η Αγγλία σύντομα θα επανάφερε τη χρυσή βάση, στο μεταξύ η δραχμή θα έπρεπε να παραμείνει σταθερή, ώστε η ελληνική κυβέρνηση να αποπνέει σοβαρότητα και υπευθυνότητα και γι' αυτό τη συνέδεσε με το δολάριο (σημειωτέον ότι η χρυσή βάση του δολαρίου ήρθη τον Ιούνιο του 1933). Στην πρόσδεσή της με το δολάριο η δραχμή υποτιμήθηκε κατά 30%, ωστόσο η αύξηση του πληθωρισμού ήταν μόνο στο 7%, πράγμα που δηλώνει ότι η υποτίμηση του νομίσματος, έστω και κατά ένα μεγάλο ποσοστό, δεν συνεπάγεται κατ' ανάγκη τον υπερπληθωρισμό και την καταστροφή.

Το εύλογο ερώτημα είναι: αν η Αγγλία και οι ΗΠΑ δεν μπορούσαν ή είχαν δυσκολίες στο να ασκήσουν πολιτική «σκληρού νομίσματος», πώς θα την ασκούσε η Ελλάδα; Όπως ήταν φυσικό, ακολούθησε υποτιμητική κερδοσκοπία, και η ΤτΕ, δυστυχώς, αντί να ακολουθήσει αυστηρούς συναλλαγματικούς περιορισμούς, ακολούθησε τις φιλελεύθερες υποδείξεις της ΚτΕ και έτσι το υψηλότερο επιτόκιο που προσέφερε (από 9% σε 12%) δεν μπόρεσε να λειτουργήσει αποτρεπτικά για τη φυγή των καταθέσεων από την Ελλάδα. Οι τράπεζες, αγνοώντας το αυξημένο επιτόκιο της ΤτΕ και προφασιζόμενες αγορά ελληνικών χρεογράφων στο εξωτερικό (την «ελληνοποίηση του χρέους», όπως διακήρυσσαν), απέβλεπαν στα κέρδη που θα προέκυπταν από τη χαμηλότερη ισοτιμία της δραχμής.

Είναι σημαντικό να αναφέρουμε στο σημείο αυτό ότι η νομισματική αστάθεια της περιόδου αυτής δεν ήταν αποκλειστικά ελληνικό φαινόμενο αλλά διεθνές. Είναι γνωστά τα προβλήματα υπερπληθωρισμού που προέκυψαν στη Δημοκρατία της Βαϊμάρης, στην Αυστρία και την Ουγγαρία, αλλά και στη Γαλλία. Στη μεν Γερμανία οι δυσβάσταχτες πολεμικές αποζημιώσεις προς τη Γαλλία «γονάτισαν» τη γερμανική οικονομία και την οδήγησαν σε μεγάλα ελλείμματα και στη διόγκωση του δημόσιου χρέους, του οποίου η εξυπηρέτηση συνεπαγόταν την ταχεία απαξίωση του μάρκου, δηλαδή υπερπληθωρισμό. Η Γαλλία την ίδια περίοδο θεωρούσε περίπου σίγουρες τις αποζημιώσεις από τη Γερμανία και γι' αυτό επιδόθηκε σε ένα φιλόδοξο πρόγραμμα δημόσιων επενδύσεων. Η Γερμανία, όμως, αρνήθηκε την πληρωμή πολεμικών αποζημιώσεων και ακολούθησε η υποτίμηση του γαλλικού φράγκου το 1928 κατά 80%, προς μεγάλη ικανοποίηση του Κένυς. Σημειωτέον ότι ο Κένυς (στα χρόνια του Μεσοπόλεμου,

τουλάχιστον) θεωρούσε τον καλπάζοντα πληθωρισμό -άρα την υποτίμηση- του νομίσματος ως το βασικό όπλο απέναντι στην καταπολέμηση του μεγάλου χρέους, δεδομένου ότι πλεονασματικοί προϋπολογισμοί είναι ιδιαίτερα δύσκολο να επιτευχθούν, συνήθως λόγω των μεγάλων τοκοχρεολυσίων.

Συνεπώς, δεν ήταν η ελληνική οικονομία που πρωτοτυπούσε στη νομισματική αστάθεια, αλλά η νομισματική αστάθεια ήταν διεθνές φαινόμενο που δεν μπορούσε παρά να πλήττει και μια αδύνατη οικονομία, όπως η ελληνική, μια οικονομία που βασιζόταν στην ξένη βοήθεια. Από τους λίγους που διαφωνούσαν ανοιχτά με την πολιτική της «σκληρής δραχμής» ήταν ο Κυριάκος Βαρβαρέσος, σύμβουλος τότε της Τράπεζας της Ελλάδος (ΤτΕ). Ο Βαρβαρέσος, ενώ το 1931 βρισκόταν στο Λονδίνο σε συσκέψεις με εκπροσώπους της Τράπεζας της Αγγλίας, διαπίστωσε ότι η εγκατάλειψη του «κανόνα χρυσού» από την Αγγλία δεν ήταν καθόλου προσωρινή και ανέμενε να έχει μεγάλη διάρκεια. Βέβαια οι δηλώσεις των Άγγλων αξιωματούχων ήταν καθησυχαστικές (για ευνόητους λόγους) και δεν έπρεπε, σύμφωνα με τον Βαρβαρέσο, η ελληνική κυβέρνηση να τις υιοθετεί κατά γράμμα. Επομένως, η πολιτική της σκληρής δραχμής ήταν άνευ περιεχομένου και βεβαίως δεν μπορούσε να έχει διάρκεια. Οι προτάσεις του Βαρβαρέσου, οι οποίες συνηγορούσαν υπέρ της εγκατάλειψης του κανόνα συναλλάγματος χρυσού και της υποτίμησης της δραχμής, δεν εισακούστηκαν. Επισημαίνουμε –για να κατανοήσουμε καλύτερα τη στάση του Βενιζέλου και του οικονομικού επιτελείου του– ότι η χώρα εισερχόταν σε προεκλογική περίοδο και, το σημαντικότερο, ο Βενιζέλος προσδοκούσε οικονομική βοήθεια από την Κοινωνία των Εθνών (ΚτΕ) και θεωρούσε ότι η σταθερότητα της δραχμής ενίσχυε τη διαπραγματευτική του θέση.

Τα μεγαλύτερα προβλήματα τα αντιμετώπιζε η ΤτΕ, καθώς η διαμάχη της με τις εμπορικές τράπεζες ωθούσε τις δεύτερες στην εξαγωγή συναλλάγματος, προφασιζόμενες την αγορά ελληνικών χρεογράφων και την «ελληνοποίηση του χρέους». Επίσης, στο εσωτερικό η μείωση του καλύμματος των χαρτονομισμάτων, που διαχειριζόταν αποκλειστικά η ΤτΕ, γρήγορα θα έφτανε στο κατώτατο όριο του 40% που η ίδια είχε θεσπίσει. Έτσι, για ν' αποφύγει οποιεσδήποτε επιπλοκές, η ΤτΕ, στα τέλη του Σεπτεμβρίου του 1931 μετέτρεψε τις καταθέσεις όψεως σε καταθέσεις προθεσμίας. Ωστόσο, τον Νοέμβριο του 1931 δεν απέφυγε το μοιραίο, δηλαδή την πτώση του καλύμματος (της δραχμής) κάτω από το 40%. Η κυβέρνηση ανέστειλε την ισχύ του σχετικού άρθρου του καταστατικού της ΤτΕ (που είχε ως κατώτατο όριο το 44%) και προσέφυγε στην ΚτΕ, για να συνάψει δάνειο αξίας 50 εκατομμυρίων δολαρίων πενταετούς διάρκειας, ενώ ταυτόχρονα ζήτησε την αναστολή πληρωμής χρεολυσίων για τα προσεχή πέντε

έτη. Στόχος ήταν αφενός η ολοκλήρωση του προγράμματος δημόσιων επενδύσεων, αφετέρου η αποτροπή της δημοσιονομικής κρίσης (Ψαλιδόπουλος 1989, σ. 91). Ο επικεφαλής της δημοσιονομικής επιτροπής της ΚτΕ, Otto Niemeyer, έδειξε κατανόηση, αλλά τίποτε περισσότερο. Η κρίση είχε ανατρέψει αρκετά από τα δεδομένα της εποχής και είχε οδηγήσει σε όξυνση των διεθνών ανταγωνισμών. Σε ένα τέτοιο διεθνές οικονομικό περιβάλλον, αιτήματα, όπως αυτά του Βενιζέλου, πολύ δύσκολα μπορούσαν να τύχουν ευνοϊκής αποδοχής.

Ο Βενιζέλος δεν φαίνεται να είχε αντιληφθεί «τα σημεία των καιρών» και εξακολουθούσε να θεωρεί τη διεθνή κοινότητα ως μια μεγάλη οικογένεια που βοηθά τα αδύναμα μέλη της, αν και όταν βρεθούν σε δύσκολη θέση, αρκεί να δείχνουν ότι ακολουθούν την αναμενόμενη πολιτική και πάντα προσπαθούν για το καλύτερο (Τσουλφίδης 2010). Μάλιστα, η κυβέρνηση Βενιζέλου προχώρησε σε μείωση των μισθών των δημοσίων υπαλλήλων κατά 6% (Ψαλιδόπουλος 1989, σ. 90) στο πλαίσιο ενός προγράμματος λιτότητας, αποσκοπώντας να δείξει στη διεθνή κοινότητα ότι επιχειρεί εξυγίανση των δημοσιονομικών. Ο Βενιζέλος θεωρούσε ότι με αυτόν τον τρόπο αυξάνει τη διαπραγματευτική του δύναμη στις συνομιλίες που επρόκειτο να έχει με τους αρχηγούς των κρατών στις διαδοχικές επισκέψεις τον Ιανουάριο του 1932 στη Ρώμη, το Παρίσι και το Λονδίνο.

Η κατάσταση, όμως, ουδόλως βελτιωνόταν, καθώς το κάλυμμα της ΤτΕ μειώθηκε στο 27%, αντί του 44%, που ήταν το θεσμικά καθορισμένο κατώτατο όριο, που σήμαινε ότι δεν υπήρχε δυνατότητα νέου δανεισμού. Στις 25.3.1932 πραγματοποιήθηκε σύσκεψη υπό τον Πρόεδρο της Δημοκρατίας και ακολούθησε κατάθεση νομοσχεδίου στις 29.3.1932 «περί προσωρινής ρυθμίσεως ζητημάτων δημοσίου χρέους» και ο νόμος 5422 της 26.4.32 και μέχρι τον Ιούνιο του ίδιου έτους ανακοινώθηκαν τα εξής μέτρα πολιτικής (Βεργόπουλος 1978):

- Αναστέλλεται η μετατρεψιμότητα της δραχμής, πράγμα που ισοδυναμεί με την πλήρη ανατροπή του προγράμματος νομισματικής σταθερότητας της περιόδου 1927-1928.
- Η δραχμή υποτιμάται και μέχρι τον Δεκέμβριο το 1932 χάνει το 60% της αξίας της.
- Καταργείται η αγορά συναλλάγματος (το συνάλλαγμα περνάει στην αποκλειστική αρμοδιότητα της ΤτΕ).
- Αναστέλλεται επ' αόριστον (1.5.1932) η πληρωμή χρεολυσίων και τόκων για όλα τα δάνεια (εσωτερικού ή/και εξωτερικού) του κράτους. Με εξαίρεση τους τόκους δανείων προς τις τράπεζες του εσωτερικού που πληρωνόταν μόνο κατά το 1/4.

- Οι οφειλές σε ξένο νόμισμα ή συνάλλαγμα Ελλήνων και ξένων που διαμένουν στην Ελλάδα μετατρέπονται σε δραχμές στη βάση 100 δραχ. = 1 δολάριο.
- Αύξηση των δασμών (πλην των αγαθών πρώτης ανάγκης), ενίοτε και μέχρι τον δεκαπλασιασμό τους.
- Επιβολή ποσοτικών περιορισμών (ποσοτώσεις) για τα περισσότερα εισαγόμενα είδη (π.χ. 1/3 ή 2/3 του επιπέδου του 1931).
- Υιοθετείται το συμψηφιστικό (κλίρινγκ) εμπόριο της χώρας με άλλες, αν π.χ. η Ελλάδα εισήγαγε μηχανήματα από τη Γερμανία, τα πλήρωνε εξάγοντας στη Γερμανία αγροτικά προϊόντα ίσης αξίας.

Με τα ανωτέρω ουσιαστικά η Ελλάδα περιόρισε τις διεθνείς της πληρωμές στις απολύτως αναγκαίες και ακολούθησε την πολιτική της οικονομικής αυτάρκειας, της οποίας παράπλευρο αποτέλεσμα ήταν η αύξηση της εγχώριας παραγωγής και δη της αγροτικής. Η αύξηση αυτή επιτεύχθηκε χάρη στην κινητοποίηση του υφιστάμενου παραγωγικού δυναμικού, συμβάλλοντας έτσι στην ανάπτυξη στενότερων διασυνδέσεων μεταξύ των κλάδων της οικονομίας που μέχρι τότε παρουσίαζαν μεγάλη εξωστρέφεια. Δηλαδή, οι εισροές του κάθε κλάδου της οικονομίας ήταν, ως επί το πλείστον, εισαγόμενες, ενώ το παραγόμενο προϊόν είτε πήγαινε κατευθείαν σε τελική κατανάλωση ή σε εξαγωγές και πολύ λιγότερο για εισροές των άλλων τομέων της εγχώριας οικονομίας.

5.2 Η περίοδος μετά την πτώχευση

Η νομισματική αλλά και η δημοσιονομική κρίση που από το 1932 και μετά μάστιζε τη χώρα είχε ως έμμεσο και μη σχεδιασμένο αποτέλεσμα τη διεύρυνση του ρόλου της ΤτΕ, η οποία ανέλαβε και την αποκλειστική διάθεση του συναλλάγματος. Η αναγκαστική κυκλοφορία της δραχμής (ή, εναλλακτικά, η μη μετατρεψιμότητά της σε χρυσό) ενίσχυε τον ρόλο της ΤτΕ και την επιρροή της προς τις εμπορικές τράπεζες. Ένα άλλο παρεπόμενο ήταν ότι ο περιορισμός της προσφοράς χρήματος σε συνδυασμό με τους συναλλαγματικούς περιορισμούς της ΤτΕ, αν μη τι άλλο, αποθάρρυναν τις εισαγωγές και συνέβαλαν στην ανάπτυξη της εγχώριας παραγωγής. Ένα άλλο παρεπόμενο της πτώχευσης ήταν ότι η ΤτΕ ανέλαβε έναν πιο ενεργητικό ρόλο στην ελληνική οικονομία, μέσω της άσκησης νομισματικής πολιτικής. Τα αποτελέσματα δεν άργησαν να φανούν, καθώς τα επιτόκια αυξήθηκαν κατά 2-4 ποσοστιαίες μονάδες πάνω από τα ευρωπαϊκά και έτσι οι ελληνικές τράπεζες άρχισαν να προσελκύουν κεφάλαια του εξωτερικού. Τα αποθέματα χρυσού της ΤτΕ από 7,6 εκατ. δολάρια, που είχαν μείνει το 1932, αυξήθηκαν σε 44,7 εκατ. το 1934, πράγμα που σήμαινε ότι και η προσφορά χρήματος

μπορούσε να αυξηθεί. Ταυτόχρονα, η οικονομική κρίση οδήγησε σε πτώχευση αρκετές εμπορικές τράπεζες, με αποτέλεσμα να ενισχυθεί η θέση της ΕΤΕ μεταξύ των εμπορικών τραπεζών. Παραθέτουμε επίσης και τα ακόλουθα:

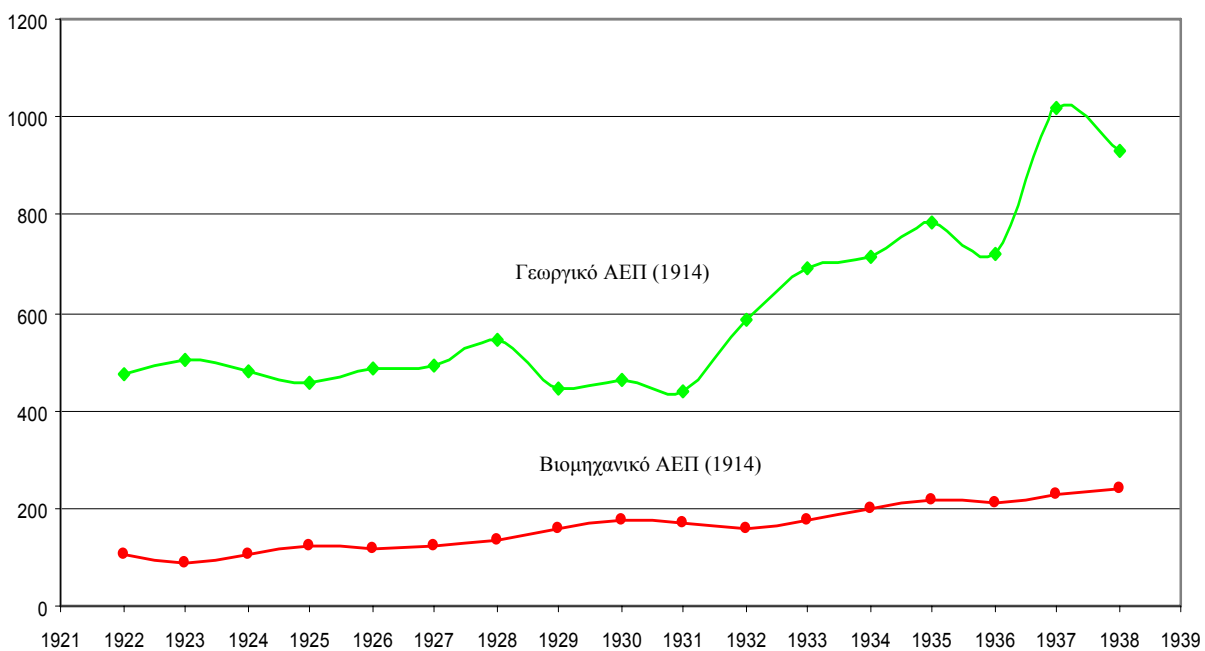
Στις 1.7.1935 η κυβέρνηση Λαϊκών επέβαλε νέο δασμολόγιο. Είναι ειρωνικό ότι μεταξύ των δύο πρωταγωνιστικών κομμάτων υπήρξε αντιστροφή ρόλων. Οι Λαϊκοί, αντί να είναι υπέρ του ελεύθερου εμπορίου, της μη κρατικής παρέμβασης κ.ο.κ. εφάρμοζαν ένα πρόγραμμα προστατευτισμού, όπως επισημαίνει ο επί σειρά ετών επικεφαλής της νομισματικής πολιτικής της ΤτΕ Ξενοφών Ζολώτας. Οι ανωτέρω εξελίξεις δημιούργησαν μια «θερμοκηπική ατμόσφαιρα ζοηράς βιομηχανικής αναπτύξεως». Οι δασμοί επιβάλλονται στα ανταγωνιστικά εισαγόμενα προϊόντα και στα είδη πολυτελείας και όχι σε προϊόντα, όπως π.χ. μηχανήματα. Ταυτόχρονα, η κυβέρνηση ακολούθησε ένα σύστημα διεθνών ανταλλαγών εμπορευμάτων, γνωστό ως κλίρινγκ, που εφάρμοζαν τότε πολλές χώρες συμπεριλαμβανομένης της Σοβιετικής Ένωσης, που το διατήρησε και μεταπολεμικά. Είναι γεγονός ότι το κλίρινγκ συνέβαλε στον αναπροσανατολισμό του ελληνικού εμπορίου από το Η.Β. και τις ΗΠΑ προς τη Γερμανία και την Ιταλία.

Επιπλέον, η εξοικονόμηση πόρων με τη στάση πληρωμών επέτρεψε τη συνέχιση των δημόσιων έργων, ενώ το 1934-35 δόθηκαν και αυξήσεις μισθών και λήφθηκαν διάφορα άλλα μέτρα κοινωνικής πολιτικής, όπως η θέσπιση του οχτώρου, οι συλλογικές συμβάσεις και το ελάχιστο ημερομίσθιο, θεσμοθέτηση του ΙΚΑ το 1935 και η λειτουργία του δύο χρόνια αργότερα.

Την ίδια περίοδο η βιομηχανική παραγωγή αυξήθηκε με ασυνήθιστα υψηλούς ρυθμούς. Ειδικότερα, ο δείκτης βιομηχανικής παραγωγής το 1937 ήταν 51% υψηλότερος του 1929 και αυτή η επίδοση κατατάσσει την Ελλάδα δεύτερη διεθνώς μετά την Ιαπωνία. Το ΑΕΠ της βιομηχανίας σε σταθερές τιμές του 1914 την περίοδο 1932-1938 αυξάνεται με ρυθμό 6,7%. Είναι αδιαμφισβήτητο ότι η ελληνική βιομηχανική παραγωγή μετά το 1932 γνώρισε μια φάση ανόδου, που τα αίτια της θα πρέπει να αναζητηθούν στο φθινό εργατικό κόστος, το οποίο ήταν το αποτέλεσμα της εγκατάστασης ενάμισι εκατομμυρίου προσφύγων μετά το 1922, στο σχετικά αδύναμο εργατικό κίνημα της εποχής εκείνης, στη μεγάλη υποτίμηση της δραχμής του 1932, στους περιορισμούς που επιβλήθηκαν στις εισαγωγές, όπως επίσης και στην αυξημένη εγχώρια ζήτηση για καταναλωτικά αγαθά (λόγω της αύξησης του πληθυσμού). Η διεύρυνση της εσωτερικής αγοράς και η υποκατάσταση γενικότερα των εισαγωγών λόγω του

προστατευτικού δασμολογίου συνάδουν με τα διαθέσιμα στοιχεία, που δείχνουν ότι το μερίδιο των εγχώριων βιομηχανιών στην ιδιωτική κατανάλωση από 58,6% που ήταν το 1928 αυξάνεται στο 72,8% το 1936 και στο 81,6% το 1939 (Τσουλφίδης 2009, σ. 255).

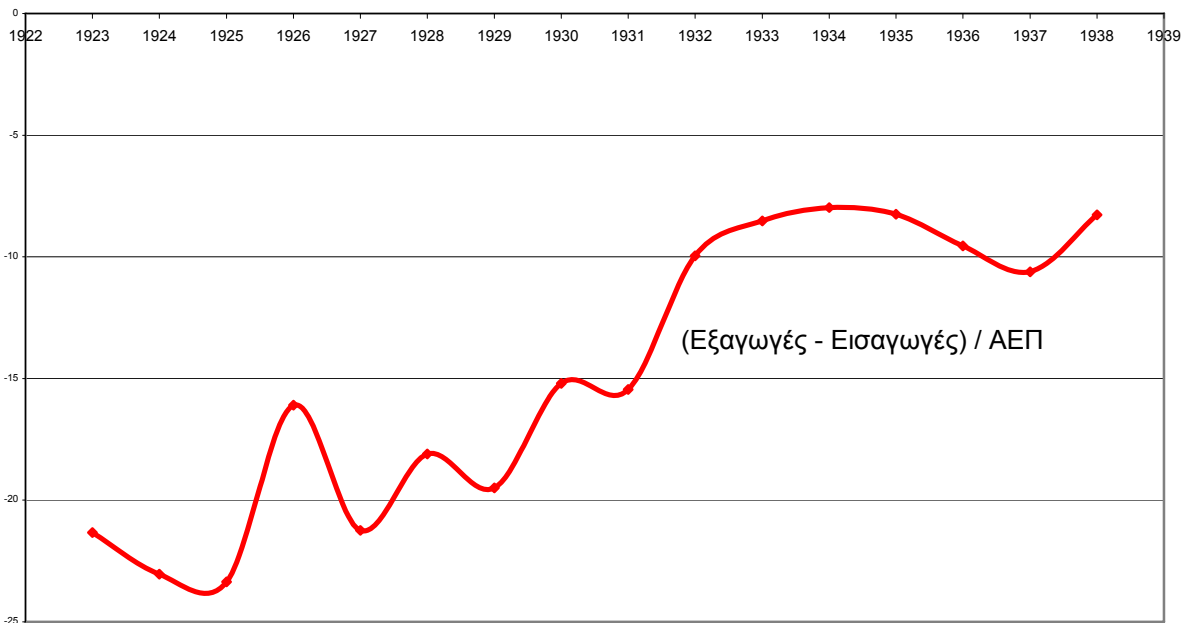
Όσον αφορά τον αγροτικό τομέα, ο προστατευτισμός που επιβλήθηκε σε συνδυασμό με τη φιλοσοφία της αυτάρκειας που διαπερνούσε όλη την ευρωπαϊκή ήπειρο οδήγησε σε αύξηση των καλλιεργούμενων εκτάσεων και σε αισθητή αύξηση της παραγωγής. Το ΑΕΠ αγροτικής παραγωγής σε σταθερές τιμές του 1914 την περίοδο 1932-1938 αυξανόταν με μέσο ετήσιο ρυθμό 7,8%, ενώ την περίοδο 1922-1932 ο ρυθμός μεγέθυνσης του αγροτικού ΑΕΠ σε σταθερές τιμές (1914) ήταν μόνο 2,2%. Όσον αφορά την κάλυψη των αναγκών σε αγροτικά προϊόντα το 1931 ήταν 26%, μετά τη λήψη μέτρων το 1932 η κάλυψη της εσωτερικής αγοράς ανήλθε στο 32% και το 1935 έφτασε το 78%. Στο Σχήμα 2 παραθέτουμε βάσει στοιχείων του Κωστελένου κ.ά. (2007) στοιχεία του ΑΕΠ της βιομηχανίας και της γεωργίας για την περίοδο 1922-1938.

Σχήμα 3. Εξέλιξη του ΑΕΠ στη βιομηχανία και γεωργία, 1922-1938

Είναι φανερό ότι και οι δύο μεταβλητές παρουσιάζουν ανοδική τάση, βεβαίως το αγροτικό προϊόν αυξάνει πολύ ταχύτερα από ό,τι το βιομηχανικό και επιβεβαιώνει τα ευρήματα περί υποκατάστασης των εισαγωγών και την ολοένα και μεγαλύτερη ικανοποίηση της ζήτησης από εγχώριες πηγές.

Το επόμενο ζήτημα είναι αν και κατά πόσον η ελληνική οικονομία με τις περικοπές στις κρατικές δαπάνες, την παύση πληρωμών, τη μεγαλύτερη συμμετοχή της ΤτΕ στα νομισματικά ζητήματα και την προστασία της εγχώριας παραγωγής, όπως επίσης και την ενδυνάμωση των διακλαδικών σχέσεων, βελτίωσε την ανταγωνιστικότητά της. Στο Σχήμα 4 (τα στοιχεία προέρχονται από τον Mazower 1982) διαπιστώνουμε ότι το ισοζύγιο πληρωμών είναι μονίμως αρνητικό, αλλά με το πέρασμα του χρόνου διαρκώς βελτιώνεται, χωρίς βέβαια να γίνεται και πλεονασματικό. Είναι φανερό ότι υπάρχουν εισαγωγές τις οποίες η Ελλάδα δεν μπορούσε να υποκαταστήσει.

Σχήμα 4. Εμπορικό έλλειμμα ως ποσοστό του ΑΕΠ

6. Συμπεράσματα

Οι πτωχεύσεις του ελληνικού Δημοσίου δεν ήταν μεμονωμένα επεισόδια στην πολυτάραχη οικονομική ιστορία του καπιταλισμού· κάθε άλλο. Οι πτωχεύσεις κρατών εμφανίζονται μαζικά σε περιόδους μακροχρόνιων υφέσεων. Π.χ., στις ημέρες μας διαπιστώνουμε οικονομίες τόσο ισχυρές, όπως π.χ. της Ισπανίας και της Ιταλίας, και τόσο διαφορετικές μεταξύ τους, όπως της Ιρλανδίας και της Ελλάδας, περιοριζόμενοι στην ευρωπαϊκή ήπειρο, που αντιμετώπισαν ή εξακολουθούν να αντιμετωπίζουν το φάσμα της ανοιχτής πτώχευσης. Αυτό το πράγμα υποδηλώνει ότι, όταν οι οικονομίες βρίσκονται στην καθοδική φάση του μακρού κύματος, τότε η πιθανότητα πτώχευσης αυξάνει, ιδιαίτερα πολύ, μέχρι σε σημείο που να αναρωτιόμαστε αν στους τρεις περίπου αιώνες οικονομικής ιστορίας του καπιταλισμού έχουν υπάρξει οικονομίες

που δεν πτώχευσαν έστω και μία φορά. Επομένως, η λίστα πτωχευμένων οικονομιών δεν περιορίζεται στους «συνήθεις ύποπτους», όπως π.χ. η Αργεντινή, το Μεξικό, χώρες της Βαλκανικής κ.λπ., αλλά περιλαμβάνει και χώρες «υπεράνω πάσης υποψίας», όπως οι ΗΠΑ, η Γαλλία, η Γερμανία, η Ιαπωνία, η Ρωσία και η Κίνα, μεταξύ άλλων. Φυσικά, χώρες της Αφρικής, της Ασίας, και της Λατινικής Αμερικής έχουν χρεοκοπήσει και χωρίς κατ' ανάγκη η παγκόσμια οικονομία να βρίσκεται σε ύφεση. Με τα ανωτέρω, δεν υπονοούμε ότι λόγω των καθοδικών φάσεων των μακρών οικονομικών κύκλων το ελληνικό Δημόσιο δεν μπορούσε παρά να πτωχεύει, ως περίπου ένα φυσικό φαινόμενο. Αντιθέτως, θεωρούμε ότι σε κάθε πτώχευση τα λάθη και οι παραλήψεις πολιτικής γίνονται ορατά «διά γυμνού οφθαλμού», ενώ την ίδια στιγμή ασθένειες του πολιτικού μας συστήματος σε περιόδους κρίσεων βρίσκονται σε πλήρη έξαρση, επομένως η ροπή προς την πτώχευση γίνεται και πιο έντονη. Είναι εμφανές ότι διαφορετικοί χειρισμοί και οικονομικές πολιτικές θα μπορούσαν να είχαν αποτρέψει τα χειρότερα, προς όφελος της μεγάλης πλειοψηφίας του πληθυσμού.

Επιστρέφοντας στην πτώχευση του 1932, να επισημάνουμε ότι, με εξαίρεση τον εσωτερικό δανεισμό του ελληνικού κράτους που ουσιαστικά τον εκμηδένισε ο καλπάζων πληθωρισμός της Κατοχής, όλα τα υπόλοιπα δάνεια στο τέλος αποπληρώθηκαν. Ειδικότερα, τα εξωτερικά δάνεια των πτωχέσεων του 1893 και 1932 διευθετήθηκαν εν μέρει το 1952 και οριστικά το 1962, όταν επήλθε συμφωνία για την Ελλάδα όσον αφορά τα χρέη της ως προς τις ΗΠΑ για τα προσφυγικά δάνεια των ετών 1924, 1925 και 1928. Το συνολικό ύψος των εν λόγω δανείων ήταν 190 εκατ. δολάρια (δόθηκε πενταετής περίοδος χάριτος συν νέο δάνειο για τις ανάγκες της βιομηχανίας). Οι συμφωνίες αυτές επεκτάθηκαν, για να συμπεριλάβουν τα δάνεια προς τους Βρετανούς ομολογιούχους. Υποστηρίζεται ότι στις εν λόγω συμφωνίες ελήφθησαν υπόψη και το κατοχικό δάνειο και οι πολεμικές αποζημιώσεις της Γερμανίας προς την Ελλάδα (Τομαή 2012). Οι γνώσεις μας για τα λεπτομερή ποσά και τις συμφωνίες δεν είναι τόσο ακριβείς όσο θα έπρεπε, αυτό όμως που είναι πολύ καλά γνωστό και εύκολα ελεγχόμενο είναι ότι η ελληνική οικονομία μετά το 1953 διατηρούσε πλεονασματικούς προϋπολογισμούς και ότι το 1968 εξαλείφθηκε, σχεδόν, πλήρως το εξωτερικό της χρέος το δε συνολικό χρέος τη δεκαετία του 1970 ήταν της τάξης περίπου του 20% με 25%. Δημόσιο χρέος τέτοιου μεγέθους δεν προκαλεί μελετητικό ενδιαφέρον. Αυτός είναι ο λόγος που τα βιβλία Μακροοικονομικής των δεκαετιών 1970, 1980 και 1990 (διεθνώς) δεν έδιναν πολύ μεγάλη προσοχή στο δημόσιο χρέος, που ήταν απλά ένα κεφάλαιο που ο διδάσκων θα μπορούσε ακόμη και να παραλείψει.

Η ιστορία επαναλαμβάνεται διαφορετικά κάθε φορά, υποστηρίζουν αρκετοί, αλλά ταυτόχρονα ισχύει και η ρήση του Hegel: «Η ιστορία διδάσκει ότι ποτέ δεν διδασκόμαστε από την ιστορία». Γιατί άραγε;

Αναφορές

- Βεργόπουλος Κ. (1979) *Εθνισμός και Οικονομική Ανάπτυξη*. Αθήνα: Εξάντας.
- Hobsbawm E. (1996) *Η Εποχή των Άκρων*, Θεμέλιο.
- Κωστελένος Γ., Βασιλείου Δ., Κουνάρης Ε., Πετμεζάς Σ., Σφακιανάκης Μ. (2007) *Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν 1830-1939*. Αθήνα: ΚΕΠΕ.
- Mazower M. (2002) *Η Ελλάδα και η Οικονομική Κρίση του Μεσοπολέμου*. Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα ΕΤΕ.
- Reinhart C. and Rogoff K. (2011) From Financial Crash to Debt Crisis, *American Economic Review*, 101, pp. 1676-1706.
- Σβορώνος Ν. (1995) *Ανάλεκτα Νεοελληνικής Ιστορίας και Ιστοριογραφίας*, Αθήνα: Θεμέλιο.
- Τομαή Φ. (2012) Όταν το Σίτι δεν Έπαιξε με το Χρέος. *Βήμα* 23/9/2012.
- Τσουλφίδης Λ. (2009) *Οικονομική Ιστορία της Ελλάδας*. Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Πανεπιστημίου Μακεδονίας.
- Tsoufidis, L. (2010) «Από την Οικονομική Άνθηση Στην Κρίση του 1930» [From Economic Prosperity to the Depression of 1930s} MPRA 31746, University Library of Munich, Germany, revised 16 May 2011.
- Ψαλιδόπουλος Μ. (1989) *Η Κρίση του 1930 και οι Έλληνες Οικονομολόγοι*. Διδακτορική Διατριβή, Πάντειον Πανεπιστήμιον.
- Ψαλιδόπουλος Μ. (2011) Από την Πτώχευση του 1893 στο Γουδί. *Καθημερινή* 4/7/2011.